

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ
MGR MARTY KLUSZCZYŃSKIEJ
POD TYTUŁEM
„PŁEĆ I SPRAWCZOŚĆ W WARUNKACH MIGRACJI PRZYMUSOWEJ NA
PRZYKŁADZIE SAHARYJCZYKÓW I SAHARYJEK Z SAHARY ZACHODNIEJ”

Przedstawiona mi do oceny praca doktorska mgr Marty Kluszczyńskiej zatytułowana „Płeć i sprawczość w warunkach migracji przymusowej na przykładzie Saharyjczyków i Saharyjek z Sahary Zachodniej”, napisana pod kierunkiem dr hab. prof. UAM Izabelli Main, liczy 303 strony i składa się z Wprowadzenia, ośmiu rozdziałów, Podsumowania i wniosków oraz bibliografii, noty redakcyjnej, streszczenia i słów kluczowych (w języku polskim i angielskim). Układ dysertacji jest logiczny, przejrzysty, szczegółowy. Każdy rozdział kończy się podsumowaniem. Cennym wzbogaceniem treści są ilustracje – fotografie i mapy.

Magister M. Kluszczyńska podjęła się zbadania ważnego i złożonego zagadnienia. Swoje cele badawcze szczegółowo przedstawiła we Wprowadzeniu, omawiając tu również kluczowe prace i kierunki badań nad Saharą. W pierwszym rozdziale pod tytułem „Kluczowe perspektywy teoretyczne” Autorka dogłębnie zanalizowała różnorodne ujęcia teoretyczne istotne w kontekście prowadzonych przez nią badań. Przybliżyła kluczowe definicje z zakresu studiów migracyjnych, sytuacji uchodźców, a także pojęcia takie jak płeć, opieka, rozwój czy mobilność/niemobilność. W interesujący sposób omówiła w tej części także koncepcje i wymiary sprawczości. Magister M Kluszczyńska zwróciła uwagę na to, że „grupy podatne na zranienie” nie muszą być pozbawione sprawczości i znajdować się w pozycji ofiary. Zwróciła zarazem uwagę na sposób postrzegania uchodźcy (polityczny bohater a osoba uciekająca przed biedą). Doktorantka krytycznie przyjrzała się podziałowi migracji na dobrowolne i przymusowe i wskazała na aspekty takie jak aspiracje i możliwości. Jeden z poruszonych w tej części ważnych wątków dotyczył też statusu Saharą jako bezpaństwowców. Magister Marta Kluszczyńska przyjrzała się w tym miejscu również koncepcji kultury migracji w odniesieniu

do badanej przez siebie grupy. W tej części pracy Doktorantka wykazała się bardzo dobrą znajomością literatury przedmiotu. Autorka podeszła do wcześniejszych studiów w sposób krytyczny i refleksyjny, w sposób przemyślany odnosząc wybrane ujęcia do własnych badań.

W kolejnej części zatytułowanej „Sahrawi w badaniach antropologicznych i społecznych” Magister M. Kluszczyńska scharakteryzowała dotychczasowy stan badań nad Sahrawi a także omówiła sytuację badanej grupy w kontekście historycznym. Opisała wybrane aspekty kultury Sahrawi, przybliżając osobie czytającej specyfikę tej kultury (na przykład kwestie związane z jej pochodzeniem czy znaczeniem terminów Sahrawi i Saharyjczycy). Przedstawiła sytuację przedstawicieli państwa na uchodźstwie i skomplikowaną sytuację prawną Sahrawi. Zanalizowała również przyczyny powstania i sposób funkcjonowania obozów dla saharyjskich uchodźców. Przyjrzała się tu problemom i wyzwaniom, z jakimi zmagają się ich mieszkańcy i mieszkanki, choćby w zakresie sytuacji zdrowotnej czy edukacji, a także przemianom społeczno-ekonomicznym, jakie nastąpiły od lat 90. XX wieku. W tym rozdziale Autorka zwróciła uwagę również na kwestię płci oraz sprawczości w obozach. Dostrzegła także zmiany w postrzeganiu norm i ról płciowych pod wpływem migracji. Magister Kluszczyńska odniosła się do wizerunku silnej i aktywnej kobiety Sahrawi ale i pozorności tego obrazu. Uważam, że jest to bardzo interesujący i zawierający szereg wartościowych danych rozdział. Bardzo cennym źródłem informacji jest opis współczesnej sytuacji obozów dla uchodźców i uchodźczyń, związany z własnymi badaniami w tym terenie.

W rozdziale trzecim „Migracje z obozów saharyjskich w Tindouf (Algieria)” Doktorantka dokonała analizy specyfiki, przyczyn i kierunków migracji Saharyjczyków i Saharyjek. Opisała zarówno wyjazdy w ramach programów stypendialnych, jak i podejmowane samodzielnie. W tym miejscu Autorka zwróciła uwagę na istotny problem – trudność związaną z powrotem z emigracji i ponowną integracją ze społecznością pochodzenia (interesujący jest przywołany przez nią przykład *Cubarauis*). Omawiając programy takie jak *Vacaciones en Paz* i *Madrassa* Magister M. Kluszczyńska wskazała na różnorodne ich skutki (w tym więziotwórcze). Autorka omówiła tu też polityczne i administracyjne wymiary migracji Saharyjczyków, związane z nimi możliwości i wyzwania. Przyjrzała się koncepcji saharyjskiej kultury migracji, a także ujęciom łączącym koczownicze tradycje z większą łatwością migracji. Jednym z interesujących wskazanych tu wątków jest ten dotyczący relacji saharyjsko – hiszpańskich czy zwrócenie uwagi na wymiar polityczny wyjazdów takich jak *Vacaciones en Paz*. Ważne jest też dostrzeżenie, że idea powrotu migranta po edukacji zagranicznej często mija się z realiami, co przedstawia przywołany przykład wykształconych na Kubie lekarzy

Sahrawi, którzy decydują się na emigrację do Hiszpanii, podczas gdy w obozach pracują medycy z zagranicznych organizacji pozarządowych. Interesujące byłoby głębsze poznanie perspektywy takich właśnie migrantów (również w odniesieniu do hierarchii wartości badanej grupy, który został w pracy zarysowany).

Czwarty rozdział („Metodologia i opis badań terenowych”) poświęcony został przedstawieniu przeprowadzonych badań terenowych oraz zastosowanych metod badawczych. Autorka szczególnie podkreśliła tu kwestię etyki badań, widoczna jest jej duża świadomość badawcza i wrażliwość w tym zakresie. Magister M. Kluszczyńska rozważyła różne sytuacje i kategorie, krytycznie podchodząc na przykład do klasyfikowania badanych jako „podatnych na zranienie”. Autorka dostrzegła wyzwania związane z próbami zachowania równości w terenie i relacjami władzy. Zwróciła też uwagę na znaczenie zdobywania informacji „przy okazji”, podczas „szwendania się” czy przypadkowych rozmów (oprócz prowadzenia wywiadów, które były istotną częścią jej badań). Sama Doktorantka uczestniczyła zarówno w codzienności badanych, jak i w ważnych dla grupy wydarzeniach. Badania, jakie przeprowadziła Magister Kluszczyńska miały charakter wielostanowiskowy. Prowadzone były, jak zaznaczyła, głównie w języku hiszpańskim, w mniejszym stopniu arabskim. Prowadzenie badań w innym niż ojczysty języku to bez wątpienia duże wyzwanie i trudność, tym większe jeśli jest to język obcy dla obu stron. Przeprowadzone na potrzeby pracy badania terenowe są jej wielką wartością, choć warto byłoby je pogłębić.

W rozdziale piątym - „(Nie)możność migracji – aspiracje i możliwości migracji z obozów oraz pozostania w nich” - Doktorantka, przywołując doświadczenia swoich rozmówców, nakreśliła obraz ich migracyjnych losów. Odniosła się tu zarazem do koncepcji „dobrego życia” i wyobrażeń znaczących w kontekście sprawczości, a także wartości takich jak spokój, dobrostan, troska o bliskich, solidarność czy dobre/lepsze życie. Magister M. Kluszczyńska scharakteryzowała codzienność w obozie. Bardzo interesująca jest analiza kręgów składających się na „bliskie osoby”, namysłu nad znaczeniem słowa *khayma* (namiot, rodzina, dom), a także dostrzeżenie przez Autorkę innego kluczowego czynnika – możliwości. Doktorantka pochyliła się nad aspiracjami do migracji, w tym zależnymi od płci, ale też zwróciła uwagę na aspiracje do pozostania. Podkreśliła również znaczenie norm i wartości w odniesieniu do aspiracji osób badanych. Jednocześnie wskazała na wpływ migracji jednego z członków rodziny na sytuację pozostałych. Są to bardzo wartościowe spostrzeżenia.

W dalszej kolejności, w rozdziale szóstym pod tytułem „Sprawcze strategie legalizacji pobytu w Hiszpanii”, Doktorantka przyjrzała się sposobom legalizacji pobytu w Hiszpanii

przez Sahrawi oraz związanym z tym trudnościami. W sposób szczegółowy i wyczerpujący omówiła tu prawne aspekty legalizacji pobytu Sahrawi oraz zmiany w zakresie polityki hiszpańskiej w odniesieniu do uzyskania obywatelstwa przez członków tej grupy, a także dyskryminacyjny charakter stosowanych praktyk. Magister M. Kluszczyńska wskazała także na status apatrydy jako formę legalizacji pobytu. Zwróciła zarazem uwagę na złożoną sytuację nieletnich Saharyjczyków i Saharyjek.

Magister M. Kluszczyńska omówiła różnorodne formy migracji Sahrawi do Hiszpanii, tak stałe jak i wahadłowe. W rozdziale siódmym zatytułowanym „Migracje stałe do Hiszpanii” scharakteryzowała miejsca osiedlenia się Sahrawi w Hiszpanii oraz działalność zakładanych przez nich stowarzyszeń. Przyjrzała się wyzwaniom, z jakimi mierzą się migranci, zanalizowała przypadki dyskryminacji, wskazała także różnice wynikające z płci osób migrujących. Autorka pracy omówiła tendencje i przemiany w zakresie migracji z obozów do Hiszpanii. Jednym z interesujących wątków było zwrócenie uwagi na pojawienie się drugiego pokolenia Sahrawi urodzonych i/lub wychowanych w Hiszpanii. Ta grupa może być interesująca w kontekście dalszych badań Saharyjczyków i Saharyjek. Również opis dziecięcych doświadczeń migracyjnych jest bardzo wartościowy. W tym rozdziale Autorka wspomniała o trudnościach językowych, jakie były częścią doświadczenia niektórych migrantów. W związku z tym, że prowadzone badania obejmowały też regiony, których mieszkańcy posługują się językami mniejszościowymi (baskijski, kataloński) warto byłoby wskazać, czy i jakie trudności mieli w takich przypadkach migranci (tym bardziej, że w Katalonii język kataloński używany jest powszechnie).

Następnie, w rozdziale ósmym pod tytułem „Migracje wahadłowe do Hiszpanii”, opisana została specyfika migracji wahadłowej Sahrawi do Hiszpanii, a także sposób jej postrzegania przez migrantów. Ten typ migracji, jak zauważyła Magister Marta Kluszczyńska dla wielu migrantów jest atrakcyjny pozwalając na realizację różnych potrzeb i zobowiązań, a jego istotnym kierunkiem są Baleary. Autorka zwróciła zarazem uwagę na ambiwalencję związaną z tą formą migracji. Wskazała zarazem na prekaryzację statusu prawnego Sahrawi w Hiszpanii.

W końcowej części pracy – „Podsumowanie i wnioski” Autorka dokonała ostatecznych analiz i zestawień, wskazując również na tendencje i zmiany (choćby w odniesieniu do wzrostu aspiracji migracyjnych kobiet i podejmowaniu opieki nad starszymi członkami rodziny przez mężczyzn).

Niektóre kwestie omawiane w pracy jawią się jako niejednoznaczne, wielowymiarowe, ambiwalentne, co zauważa zresztą sama Autorka. Tak jest choćby w przypadku wizerunku kobiet jako sprawczych i samodzielnych, co bywa skonfrontowane z wypowiedziami wskazującymi na przykład na to, że to mąż powinien wyemigrować jako pierwszy. Równie interesujące są złożone emocje związane z migracją (w tym porównaniem życia i możliwości w Hiszpanii i codzienności w obozie), wizerunki obozów i życia w nich, czy aspekty relacji hiszpańsko – saharyjskich czy hiszpańsko – saharyjsko – marokańskich (a także algierskich).

Pracę doktorską napisaną przez Magister Martę Kluszczyńską przeczytałam z dużym zainteresowaniem i uważam ją za bardzo wartościową. Stanowi ona bogate źródło informacji na temat kultury i współczesnej sytuacji Sahrawi oraz zjawisk migracyjnych związanych z tą grupą. Niezaprzeczną wartością pracy są przeprowadzone przez Autorkę badania terenowe. Ze względu na wielostanowiskowy charakter i trudny charakter tematyki badawczej (kontekst wojny, doświadczenie dyskryminacji, i.in) były one dużym wyzwaniem. Uważam, że Doktorantka poradziła sobie z nim bardzo dobrze, tym bardziej, że wpłynął na nie również okres pandemii oraz czasowe ograniczenia związane z trwaniem projektu badawczego. Bez wątplenia bardzo cenne byłaby kontynuacja badań nad Sahrawi w przyszłości. Sama Autorka wskazała tu na obszary, których nie udało jej się zbadać, choćby ze względu na koniec trwania projektu. W odniesieniu do terenów badań Doktorantka wspomniała o Balearach i Francji (str. 121). Do tych miejsc dodałabym jeszcze obszar południowej Hiszpanii – Andaluzji jako region, który może stanowić istotny obszar uzupełniający dotychczas przeprowadzone badania i bardzo ważny również w kontekście analizowanego przez Autorkę pracy programu *Vacaciones en Paz*. Warte uwagi w przyszłych badaniach tej grupy są także zagadnienia migracji i zdrowia, o czym zresztą wspomina sama Autorka, czy studia dotyczące drugiego pokolenia migrantów Sahrawi w Hiszpanii.

Elementy pracy, które warto byłoby według mnie poprawić lub uzupełnić są nieliczne, mają często charakter redakcyjny i nie wpływają na jej wartość.

Po pierwsze Doktorantka przywołując doświadczenia swoich rozmówców i rozmówczyń w niektórych przypadkach podaje konkretne informacje dotyczące ich miejsca pracy czy zamieszkania w Hiszpanii (na przykład – Katalonia, Barcelona, Baleary, „u baskijskiej rodziny”), jednak w innych pisze tylko o tym, że pracowali czy mieszkali w Hiszpanii lub, na przykład, na obrzeżach czy przedmieściach dużego hiszpańskiego miasta (str. 209 czy str. 233). Uważam, że dokładne dane dotyczące pobytu są we wszystkich przypadkach bardzo ważne, ze względu na różnorodność w zakresie sytuacji i polityk regionalnych, co może

być cenną wskazówką w kontekście analizy danego przypadku migracji oraz analizy porównawczej. Dlatego dobrze byłoby je uzupełnić. Przydatne byłoby też dodanie do pracy spisu rozmówców.

W cytowanych wypowiedziach rozmówców kilkakrotnie pojawia się sformułowanie „szukać życia” (str. 158, 221). Jeśli jest to tłumaczenie hiszpańskiego zwrotu „buscarse la vida” to w mojej ocenie trafniejsze i bardziej zrozumiałe dla polskiego czytelnika/czytelniczki byłoby przełożenie go jako, na przykład: „poradzić sobie”, „dać sobie radę”, czy „ułożyć sobie życie”.

Praca napisana została poprawnym językiem, czyta się ją płynnie, nieliczne są drobne błędy takie jak literówki, zły rodzaj czy zbędny wyraz (np. str. 65, 137, 170) czy miejsca, w których warto byłoby wprowadzić stylistyczne zmiany (na przykład zwrot „Co ciekawe”, pojawiający się na kilku stronach, dobrze byłoby zastąpić innym, proponowałabym też przeformułowanie określenia „zmęczona toyota” ze str. 5 czy „spadająca pomoc humanitarna” – str. 177). Na stronie 197 znajduje się zdanie, które należy poprawić (na przykład wstawiając zamiast słowa „urodzonych” – „mających”). Mam tu na myśli zdanie: „Ponadto okres ten został skrócony z 10 lat do 1 roku w przypadku osób urodzonych przez matkę, ojca, babcię lub dziadka (art. 22.1.f), którzy pierwotnie byli Hiszpanami”.

Na stronie 274 znajduje się zdanie: „Umożliwiło to wytworzenie się społeczności diasporycznych w Kraju Basków (zwłaszcza wokół Bilbao i w Saragossie, Sewilli, Wenecji czy Barcelonie)”. Umieszczenie w nawiasie nazw miast takich jak Saragossa, Sewilla czy Barcelona może sugerować czytelnikom, którzy nie znają Hiszpanii, że są to miasta w Kraju Basków, tymczasem znajdują się one w innych regionach. Zamiast Wenecji z kolei powinna znaleźć się tu zapewne Walencja.

W pracy zdarzają się powtórzenia tych samych informacji, niekiedy w bardzo podobnej formie. Na przykład na stronie 90 znajduje się zdanie „język hiszpański jest drugim oficjalnym językiem SARD na uchodźstwie, a hiszpańskie społeczeństwo obywatelskie jest najbardziej aktywne, jeśli chodzi o oddolną pomoc humanitarną w obozach” a kilka stron dalej (str. 97) czytamy, że: „hiszpański jest drugim oficjalnym językiem SARD na uchodźstwie, a hiszpańskie społeczeństwo obywatelskie jest najbardziej aktywnym, jeśli chodzi o oddolną pomoc humanitarną w obozach dla uchodźców w Algierii”.

Jednocześnie warto byłoby uzupełnić pracę o indeks/y i spis ilustracji.

KONKLUZJA

Recenzowana przeze mnie rozprawa spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim. Magister Marta Kluszczyńska posiada szeroką wiedzę teoretyczną z zakresu podjętej tematyki, a także umiejętność zastosowania teoretycznych koncepcji w prowadzonych przez siebie badaniach. Doktorantka podjęła się zbadania ważnego zagadnienia i dowiodła umiejętności prowadzenia samodzielnej pracy badawczej, wykazując się przy tym również dużą wrażliwością i refleksyjnością. Widoczne jest zaangażowanie Autorki oraz wysiłek włożony tak w zapoznanie się z literaturą przedmiotu, jak i etyczne przeprowadzenie badań w terenie. W mojej ocenie zarówno tematyka pracy, jak i przyjęta przez Magister Martę Kluszczyńską perspektywa badawcza są interesujące i oryginalne, stanowiąc wartościowy wkład w badania antropologiczne, migracyjne, czy dotyczące mniejszości.

W związku z powyższym z pełnym przekonaniem wnoszę o dopuszczenie Magister Marty Kluszczyńskiej do dalszych etapów procedury nadania stopnia doktora a także, ze względu na nowatorski charakter i wartość badawczą napisanej przez nią pracy, o jej wyróżnienie.

Katarzyna Mirgos